

УДК 330.341

О. Р. Волошин

ДО ПИТАННЯ ВПЛИВУ ТІНЬОВОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ НА ЕКОНОМІЧНУ БЕЗПЕКУ ДЕРЖАВИ

Розглянуто основні причини виникнення «тіньової економіки» як явища. Проаналізовано загрози економічній безпеці держави, які зумовлені зростанням частки тіньового сектора в економіці України в умовах трансформаційного періоду. Окреслено пріоритетні шляхи зниження рівня мінімізації економіки з метою забезпечення економічної безпеки держави. Обґрунтовано впровадження низки комплексних державних заходів детінізації: політичних, правових, організаційних, регулятивних.

Ключові слова: *тіньовий сектор економіки, тіньова економіка, економічна безпека держави, загрози економічній безпеці, нелегальна економіка.*

Постановка проблеми. Найважливішим принципом формування в Україні цивілізованих ринкових відносин є забезпечення економічної безпеки держави, що є рівносильним її економічному суверенітету. Проблема поширення тіньової економіки є значною загрозою для ефективного функціонування національної економіки, а також досягнення стабільного рівня економічної безпеки України.

Наявність тіньового сектора в економіці стає глобальною проблемою сучасності. В Україні вирішальну роль у його розвитку виконали повільні темпи і непослідовність економічних перетворень, тому тіньова економіка є не тільки і не так причиною, як наслідком деформації легальної економіки.

Макроекономічні диспропорції та структурні деформації суспільно-економічного розвитку проникають в усі сфери національної

економіки та призводять до значних втрат бюджету, а також до криміналізації суспільства.

Збільшення частки тіньової економіки створює значні перешкоди для ефективної державної політики в економічній та соціальній сферах, конкурентоспроможності товарів та продукції вітчизняних підприємств, їх інтеграції у міжнародний економічний простір. Тіньовий сектор економіки властивий кожній економічній системі, і подолати повністю це явище неможливо, проте заходи щодо протидії та зменшення його масштабів є нагальними для попередження небезпечних наслідків для українського суспільства, особливо під час загострення військового конфлікту з Російською Федерацією. Негативна зміна економічної та політичної стабільності в Україні сприяє динаміці зростання обсягів тінізації.

Стан дослідження. Питаннями тінізації економіки та її детінізації в контексті економічної безпеки займалися не лише іноземні вчені: Дж. Арвай, Д. Бладес, П. Гутманн, Е. Де Сото, Л. Ебергард, Р. Клітгаард, Т. Корягіна, С. Роз-Аккерман, Є. Олейнікова, С. Роттенберг, У. Тіссен, Е. Фейг, Ф. Шнайдер та інші, але й такі відомі вітчизняні науковці, як З. Варналій, Т. Васильців, О. Власюк, В. Геєць, Я. Жаліло, В. Кириленко, Т. Ковальчук, Ю. Комісарчук, І. Мазур, А. Мокій, С. Мочерний, В. Мунтіян, В. Предборський, Н. Різник, Н. Шелудько тощо.

Однак серед дослідників проблем тіньових економічних процесів все ще немає єдності щодо сутності цього поняття, методології та методики його вивчення і оцінювання. У вітчизняній і зарубіжній літературі існують різні підходи до визначення явища, яке ідентифікується терміном «тіньова економіка».

Вітчизняні дослідники здебільшого застосовують теоретичний підхід, згідно з яким тіньова економіка – це економічна категорія, що відображає складну систему соціально-економічних відносин у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг. Наприклад, С. Мочерний визнає тіньову економіку як сферу вияву економічної активності, спрямованої на отримання доходів від здійснення заборонених видів діяльності або на ухилення від державного контролю та сплати податків під час здійснення легальних видів економічної діяльності [1, с. 637]. В. Мандибур розглядає тіньову економіку з двох позицій, а саме: у вузькому розумінні тіньова економіка обмежується лише тими видами економічної діяльності, які за змістом є або протиправними, або суспільно небезпечними; у широкому розумінні до тіньової економіки належать: сектор домашніх господарств; «неформальний сектор» (нерегламентована діяльність – дрібне

виробництво, послуги, торгівля, «світло-сірий» сектор); «темно-сірий» сектор (законспірований сектор легітимних видів економічної діяльності); «чорний» (кримінальний); диверсифіковані частки «чорної» економіки [2, с. 12–14]. 3. Варналій виокремлює три блоки тіньової економіки: неформальна економіка – нерегламентоване державою виробництво товарів послуг; підпільна економіка – порушення в межах дозволеної економічної діяльності; незаконна економіка – здійснення заборонених видів діяльності [3, с. 442]. Водночас дослідник вважає, що залучення тіньових капіталів у легальну економіку та примноження національного багатства повинні значно знизити рівень тіньової економіки.

Зарубіжна теорія і практика в поняття «тіньової економіки» вкладає два аспекти: заниження або приховування від обліку доходів від дозволеної в державі діяльності; заборонену в державі економічну й інші види злочинної діяльності, які лише здійснюють перерозподіл вже створених доходів.

Відмінності у трактуванні поняття «тіньова економіка» мають наслідком використання різних методів її оцінки. Однак донині не розроблено універсального механізму протидії тіньовій економіці та недостатньо досліджено її вплив на рівень безпеки і держави, і підприємств, що й обумовлює актуальність обраної теми.

Тіньова економіка є однією з основних форм вияву інституціональної деформації економічної безпеки будь-якої країни. Тому сьогодні на часі здійснення активної системної наукової розвідки, розробка і практичних моделей оцінки рівня тінзації, і шляхів його зниження. Ефективні наукові пошуки у цій сфері ускладнюються тим, що достовірної повної інформації про рівень тінзації економіки отримати практично неможливо. Оцінки обсягів тіньових процесів в Україні надзвичайно різні, але навіть за найоптимістичнішими розрахунками вражають. А надто, межа між власне тіньовою економічною і кримінальною діяльністю стає дедалі меншою [3].

Метою статті є дослідження причин та впливу тіньової економіки на економічну безпеку держави, а також пошук шляхів детінізації економіки з врахуванням сучасного стану політичних, економічних та соціальних відносин в Україні.

Виклад основних положень. Історія тіньової економіки, її окремі ознаки з'явилися з виникненням держави. Тіньова економіка як явище виникла разом із появою товарно-грошових відносин і еволюціонує разом з легальною економікою. Водночас легальна і тіньова економіка «проростають» одна в одну, а іноді і функціонують як одне ціле. Кількісні та якісні параметри тіньової економіки сильно

відрізняються залежно від конкретних економічних, соціальних, історичних і культурних особливостей тієї чи іншої країни.

В Україні тіньова економіка виникла стрімко, без відповідної адаптації, на основі різкої зміни відносин власності та планових суспільно-економічних відносин на ринкові. Значна частина підприємств під тиском несприятливих умов ділового середовища та обтяжливості регуляторних процедур перемістилася до тіньового сектора економіки. Відтак розвиток корупції та тіньової економіки можна розглядати як об'єктивний наслідок низької ефективності економічної стратегії української держави, а одночасно й чинник її подальшого зниження. Розвиток «тіньової» економіки є надзвичайно складною та масштабною проблемою, що пов'язана з економічною і соціальною безпекою України і потребує як економічного, так і соціального державного регулювання.

Справжній сплеск тіньової економіки стався у 90-х роках ХХ ст. Тоді основою для її зростання стало укорінення принципів тіньової політики – непрозорої системи ухвалення рішень щодо процесів приватизації та регулювання підприємницької діяльності в умовах правового нігілізму. Втеча капіталів у тень, яка відбувалася на тлі укорінення явищ корупції та криміналізації, стала формою самозахисту суспільства, яке боролось з трансформаційним періодом. Трансформаційний період продовжується, а відтак необхідно приймати особливо виважені, економічно обґрунтовані підходи, координувати дії управлінських суб'єктів на всіх рівнях заради детінізації економіки, що надасть змогу підвищити економічну безпеку кожного регіону і держави загалом.

Тінізація економіки України в умовах фінансово-економічної кризи набула тотального характеру й оцінюється окремими експертами і дослідниками в обсязі до 50% ВВП, який становить на сучасному етапі реальну загрозу національній безпеці держави [4].

Для кризового етапу розвитку економіки України характерні такі основні види тіньової економічної діяльності [4]:

- випуск і реалізація необлікованих товарів, надання неврахованих послуг;
- незаконне та контрабандне ввезення товарів і їх обіг;
- незаконна приватизація державного та комунального майна;
- нелегальні валютні операції та вивіз капіталу;
- кримінальні промисли, шахрайство з фінансовими ресурсами;
- незаконне використання державних майна та коштів, природних ресурсів і корисних копалин;
- приховування реальних доходів суб'єктів господарювання і громадян від оподаткування та незаконне повернення ПДВ;

– вилучення різниці між реальними та звітними цінами на товари і послуги під час їх реалізації.

Аналіз тіньової економіки та її зростаючих масштабів дає можливість визначити такі групи чинників тотальної тінізації економіки України:

– правові – включають ті ланки економіки, які потрапили в прогалини вітчизняного законодавства і не можуть бути кваліфікованими як злочин;

– політичні – своєю нестабільністю зумовлюють необхідність зведення економіки в тінь;

– морально-етичні – ставлення громадян до такого виду ведення економічної діяльності (менталітетна особливість);

– соціально-економічні – низький рівень доходів спонукає підприємця до виведення економіки в тінь.

Водночас частка «тіні» в економіці має тенденцію до зростання, тому важливою є проблема визначення причин її тотальної тінізації, серед яких найістотнішими вважають [5]:

– неефективне державне регулювання економіки (коруптованість державних служб різних владних структур, відсутність довіри бізнесу до держави та держави до бізнесу, масштабна бюрократизація);

– нестабільність та недосконалість податкового законодавства (високі ставки, велика кількість та складний механізм розрахунку податків);

– проблема ринку праці (високий рівень безробіття населення, низькі економічні стимули до офіційного працевлаштування);

– недосконале грошово-кредитне регулювання (встановлення гнучкого валютного курсу, непрозоре рефінансування комерційних банків);

– недосконалість бюджетної системи, низький контроль за використанням бюджетних коштів;

– недосконалість судової та правоохоронної системи;

– прагнення підприємців отримувати надприбутки та інші.

Основними ознаками тіньової економіки в Україні є: ухилення від сплати податків; відтік капіталу; подвійна бухгалтерія; приховане безробіття; корупція і хабарництво; неорганізована і «чорна» торгівля.

Узагальнюючим чинником, який формує тіньову економіку, є політична невизначеність у країні та масова недовіра громадян до всіх гілок влади. Серед основних тенденцій прояву загроз економічній безпеці держави в умовах трансформаційного періоду можна виокремити [6, с. 149] такі:

1) збройний конфлікт на Сході України призвів до нестабільності у політико-економічній сфері та вніс помітний дисбаланс у со-

ціальну сферу, збільшивши фінансування оборонного комплексу з державного бюджету;

2) економічна криза спричинила недовантаження виробничих потужностей й використання зношених основних фондів;

3) орієнтація економіки на експорт із значним переважанням частки сировинної продукції, що значно нижча за ціною від готової продукції;

4) низька якість та конкурентоспроможність продукції вітчизняних підприємств і на закордонних, і на вітчизняних ринках;

5) зростання безробіття та податкового навантаження на працюючих громадян у зв'язку зі зростанням частки пенсіонерів та пільговиків;

6) руйнування наукового потенціалу держави у зв'язку зі зменшенням фінансування сфери науки, високими цінами на навчання та виїздом молоді на навчання за кордон, на роботу, яка не вимагає певної кваліфікації і знань;

7) майнове розшарування у суспільстві;

8) збільшення частки населення з доходами нижче прожиткового мінімуму;

9) поглиблення диференціації у соціально-економічному розвитку регіонів країни.

Тіньова економіка тягне за собою низку негативних наслідків для національної економіки, серед яких найістотнішими є:

1) загроза дієвості державних фінансових механізмів та незбалансованості податкового тиску через втрату податкових надходжень;

2) неможливість збалансування економічної діяльності через викривленість статистичних даних;

3) монополізація галузей тіньовим сектором економіки через механізм зменшення ціни на товар;

4) повільна інтеграція України в ЄС через невідповідність демократичним принципам;

5) нерівномірний, нераціональний розподіл національного прибутку;

6) деградація суспільства та інші.

За окремими оцінками, розвиток тіньової економіки в Україні (за відсутності конкурентоспроможного державного сектора і ринку приватних товаровиробників) може призвести до [7]:

– локалізації окремих ринків унаслідок поділу сфер економічного впливу;

– проникнення кримінальних елементів навіть у ті частини суспільства, які поки що не мають ніякої причетності до нелегального бізнесу;

– ігнорування громадянами чинного законодавства;
– відсутності накопичень капіталу, які б можна було використувати для інвестування в економіку України.

Збільшення тінізації економіки, її кримінальних наслідків завдає значної шкоди суспільству, гальмує процеси державотворення в Україні. Крім того, нагальною є соціальна проблема: у суспільній свідомості формується сумнів щодо спроможності державних інститутів, насамперед правоохоронних, гарантувати суспільну безпеку, захистити особистість та майно громадян.

Катастрофічними є моральні наслідки тіньової економіки, адже вона деформує свідомість людей, породжує соціальний песимізм. Вже сьогодні люди не бачать перспектив поліпшення життя в майбутньому, негативно оцінюють нещодавні роки соціально-економічного розвитку України.

Ефективність боротьби з тіньовою економікою безпосередньо залежить від розробки та впровадження державних заходів детінізації, які повинні бути комплексними і поєднувати політичні, правові, організаційні та регуляторні заходи. Серед них: створення більш привабливих, ніж в інших державах, умов для інвестування й залучення фінансових ресурсів; прийняття законодавчих актів, що посилюють захист приватної власності, комерційної та банківської таємниці, забезпечують правову захищеність підприємців; посилення відповідальності правопорушників; реорганізація системи державного управління з метою збільшення оперативності реагування на швидкі зміни макроекономічної ситуації; здійснення комплексної податкової реформи, що передбачає поширення оподатковуваної бази, з одночасним скороченням розмірів податкових ставок; реформування національної системи бухгалтерської звітності з метою її спрощення й уніфікації; активізація державного контролю за результатами господарської діяльності.

Зміцнення економічної безпеки держави й державна політика детінізації економіки має стати важелем та стимулом для активізації діяльності суб'єктів господарювання, підвищення рівня життя населення та поступального соціально-економічного розвитку країни. Наголосимо, що рівень економічної стабільності формує імідж держави на міжнародній арені, що лише сприятиме процесам інтеграції та інвестування.

Крім того, можна скористатися досвідом інших країн, які впроваджували заходи з детінізації та покращували свій рейтинг [8]. Приміром, уряд Польщі заборонив ведення господарської діяльності тих фізичних осіб, які раніше вчинили серйозний податковий злочин. Франція обмежила можливості проведення експортно-

імпортних операцій національними суб'єктами господарювання з компаніями в офшорних зонах, оскільки це дає змогу в деяких випадках завищити ціни товарів порівняно зі світовими і водночас ухилитися від сплати податків та отримати додатковий прибуток на різниці в цінах. Великобританія посилила покарання за хабарництво і суди віддала під громадський контроль. У Німеччині спрощено механізм обчислення розмірів податків та знижено ставку відрахувань із заробітної платні.

Висновки. В Україні необхідно посилювати роль держави для підвищення рівня її економічної безпеки шляхом формування комплексу заходів протидії «тінізації» економіки. Детінізація економіки – це цілісна система дій, насамперед спрямована на подолання та викорінення причин і передумов тіньових явищ. Стратегічною метою детінізації економіки має стати значне зниження рівня тінізації шляхом створення сприятливих умов для залучення тіньових капіталів до легальної економіки, сприяння інвестиційно-інноваційному розвитку національної економіки.

Сьогодні процес детінізації економіки належить до стратегічних засад державної політики України і потребує постійного вдосконалення законодавчої, організаційної та управлінської бази. Заразом він повинен мати відтворювальний, а не руйнівний характер; враховувати соціальні зміни, які стосуватимуться більшої частини громадян. Заходи детінізації мають сприяти розвитку української економіки та демократизації суспільства, захисту економічної та національної безпеки загалом [9].

Формування державної політики, визначення напрямів та заходів щодо детінізації економіки обумовлені положеннями Закону України «Про основи національної безпеки України», в якому окреслено подолання тінізації економіки шляхом реформування податкової системи, оздоровлення фінансово-кредитної системи, припинення відпливу капіталу за кордон, зменшення позабанківського обігу грошової маси.

Політика держави повинна бути спрямована на недопущення переходу економічної злочинності в нову якість – криміналізацію всієї економічної системи держави. Поширення в Україні такого соціально-економічного явища, як тіньова економіка, а також обсяги продукції та фінансових ресурсів, які обертаються в цій сфері, становлять значну перешкоду забезпеченню сталого розвитку економіки. Оскільки в реальних політичних, економічних і соціальних умовах повністю перебороти тіньову економіку неможливо, то орієнтуватися потрібно на обмеження цього злочину до його рівня у розвинених країнах світу, з досвіду яких можна зробити висновок, що досягнення цього можливе

тільки в умовах ефективного розвитку економіки, суттєвого зростання рівня життя більшості населення України.

1. Економічна енциклопедія: у трьох томах. Т. 3 / редкол. С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. К.: Видавничий центр «Академія», 2002. 952 с.
2. Мандибура В. О. Тіньова економіка України як об'єкт спеціального наукового дослідження. К., 1998. 118 с.
3. Економічна безпека: навч. посібник / за ред. З. С. Варналія. К.: Знання, 2009. 647 с.
4. Дудін М. М. Вплив тіньової економіки України на її економічну безпеку. *Бізнесінформ. Економіка. Механізми регулювання економіки*. 2011. № 12. С. 4–12.
5. Шматковська Т. О., Тверда І. В. Тіньова економіка: дефініція, структура, причини виникнення та шляхи мінімізації. *Вісник Запорізького національного університету*: збірник наукових праць. Економічні науки. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2014. С. 177–185.
6. Подмазко О. М. Вплив тіньової економіки на загрози економічній безпеці країни. *Економіка: реалії часу. Трансформація та розвиток економічних систем*. 2014. № 4 (14). С. 142–149.
7. Трущенко О. О. Тіньова економіка як негативний фактор економічної безпеки України. *Культура народів Причорномор'я*. 2000. № 13. С. 54–57.
8. Статкевич М. Тіньова економіка і національна безпека – загрози і способи захисту. URL: dialogs.org.ua/ru/project/page7924.html.
9. Мазур І. І. Детінізація економіки як пріоритет економічної безпеки України. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 3 (8). С. 76–83.

Voloshyn O. R. To the problem of the shadow economy sector effect on the state economic security.

The essence of the phenomenon of «the shadow economy» as an actual factor of negative effect on the state economic security has been reviewed in this article. The main reasons of the emergence of the shadow economy of Ukraine in the conditions of the transformation period, which include the ineffective economic policy of the state (the corruption of government structures, the lack of trust of economic entities to the state); inefficient tax system; labour market problems; incompetent use of budget funds and low control over their use; imperfection of the judicial and law-enforcement system; insufficiently effective monetary system have been analyzed.

The armed conflict in the East of Ukraine brought a significant imbalance in the political, economic and social spheres of the state, reinforcing the influence of these factors on the problem of legalization of the economy.

The deconstruction of the Ukrainian economy is associated with its comprehensive reform. The key factor must be the formation of a regulatory environment that provides the highly efficient and profitable legal economy. Herewith, the sustainability of economic development should be exclusively ensured by means of mar-

ket regulation. First and foremost, this requires political will, which involves restoring confidence in the authorities on the part of the entrepreneurs and the population.

The effectiveness of combating the shadow economy is directly dependent on the development and implementation of the state measures of deconstruction, which must be comprehensive and combine political, legal, organizational and regulatory measures: improving the financial and credit system, reforming the tax system, stopping the capital outflow abroad, reducing the extra-money circulation of the money supply.

The proposed ways of legalizing the economy of the country will help strengthen the economic state, use shadow capital for the development of the national economy and increase the international authority of Ukraine.

Key words: *shadow economy, shadow economy sector, state economic security, treats to the economic security, illegal economy.*

Стаття надійшла 21 травня 2018 р.